

Zuid Ethiopië, Elbore

Traditie en evolutie van Oost-Afrikaanse hoofdsteunen

In grote delen van de wereld, maar met name in Afrika, zijn hoofdsteunen alledaagse voorwerpen. In de westerse wereld daarentegen zijn ze nauwelijks bekend. Men weet weinig over het gebruik en om hun esthetiek worden ze niet opgemerkt.

Een hoofdsteun heeft daar ongeveer dezelfde functie als bij ons een hoofdkussen. Het ontlast als men te ruste ligt niet alleen het lichaam en met name de nek (vandaar ook wel de naam 'neksteun'), maar het is in Afrika vooral een accessoire om het kapsel te beschermen, dat - zowel bij mannen als vrouwen - met smaak, vaardigheid en grote investering in tijd in model is gebracht.

Somalië, Boni 20 x 17,5 cm;
rechts Ethiopië, Oromo 18 x 17,5 cm.

Haar heeft voor alle mensen, overal ter wereld, meer betekenis dan alleen een esthetisch aspect. Wat het voor Afrikanen betekent wordt wellicht duidelijk uit het feit dat de Pokot, maar ook andere groepen het haar van hun voorouders in hun kapsel verwerken (Nettleton 1989). Zo kan men de neksteunen zelfs beschouwen als een verbindend object tussen de levenden en de overledenen en dat niet alleen tijdens het slapen (Nettleton, 1989). Via het contact met huid en haren werken de hoofdsteunen als een antenne (Nettleton, 1989) via welke men de mogelijkheid heeft om contact te maken met de 'andere wereld'. Zowel de voorouders, als de goden en geesten communiceren met elkaar in dromen. Ook bij waarzeggersrituelen kunnen hoofdsteunen een rol spelen (Nettleton, 1989 en Falgayrettes, 1989). Een hoofdsteun is dus echt een multifunctioneel voorwerp! Een hoofdsteun is weliswaar een persoonlijk, vaak zelfs ronduit intiem attribuut met spirituele betekenis, maar tegelijk ook in zekere mate iets met een publiek karakter. Men draagt de neksteun veelal zichtbaar – bevestigd op het lichaam - met zich mee. Met name nomaden die voor het overige nauwelijks meubilair hebben, koesteren hem als een persoonlijk kleinood. Met grote zorg, en soms op kunstzinnige wijze, wordt dit voorwerp voor dagelijks gebruik, waarschijnlijk door een specialist vervaardigd (Poncini in Zekaria, 2000)* en daarna, mogelijk door de eigenaar zelf, afgewerkt.

Identiteit en status

Door middel van een hoofdsteun kan iemand niet alleen zijn individualiteit benadrukken. Vaak wordt er ook een bepaalde identiteit mee aangegeven, doordat een bepaalde vorm met een groep, etniciteit, geslacht of leeftijd verbonden is. Bovendien kan er een bepaalde status mee benadrukt worden (Sieber, 1980). Het toeschrijven van een type hoofdsteun aan een tribale groep is in sommige gevallen een heikele onderneming. Het komt namelijk voor dat een bepaald type hoofdsteun, of een type dat er sterk op lijkt, bij verschillende tribale groepen

* Poncini Ricoveri noemt de Fuga, de kaste van de houtsnijders degenen die de hoofdsteunen voor de Gurage maken. Voor het overige wordt in de literatuur de vraag wie de hoofdsteunen vervaardigt nagenoeg niet genoemd.

gebruikt wordt. Ook komt het voor dat binnen een volk verschillende vormen in gebruik zijn. Daarom moeten de in dit artikel genoemde geografische aanduidingen slechts gezien worden als een poging om de hoofdsteunen toe te schrijven aan een bepaald gebied.

Het lijkt daarom ook zinvol om hoofdsteunen niet alleen in hun etnologische context, maar ook qua vorm te bezien. Het uiten van gedachten over de ontwikkeling van de vorm ligt daarbij voor de hand.

Afkomstig uit het oude egypte

De oudst bekende hoofdsteunen zijn 4000-5000 jaar oud en zijn afkomstig uit Egyptische graven (zie hier onder). Het zal niemand verbazen dat ook nu nog in

Egyptische hoofdsteun
ca 1539-1190 v. Chr.,
hout, formaat:
17,8 x 28,6 x 7,6 cm
Brooklyn museum,
Charles Edwin Wilbour
Fund

Afrika overledenen worden begraven met het hoofd op een hoofdsteun (Nettleton, 1989). Egyptische hoofdsteunen hebben reeds de ook tegenwoordig gebruikelijke basisvorm: een concaaf vlak waar het hoofd op rust, daaronder het midden-deel met meestal een of twee zuilen en een voet*. Dit is de vorm die men zich gewoonlijk voorstelt bij een hoofdsteun en zoals men die in talrijke varianten in vele delen van Afrika en met name in Ethiopië tegenkomt. Daarbij kan de vormgeving van de afzonderlijke delen, alsook de afmetingen ervan sterk verschillen; de variatie is enorm. We hebben te maken met een conservatieve, maar voor verandering vatbare vorm (het zal blijken dat dit ook voor de andere modellen geldt). Een variant van het Egyptische type zien

* Falgayrettes wijst op de analogie tussen Egyptische tempelzuilen en de structuur van vele hoofdsteunen

1. Ethiopië/Eritrea, Afar (links: 12 x 12 x 9,5 cm; rechts: 14 x 14 x 9 cm)

2. Kenia, Turkana of Pokot? (4 x 17 x 12 cm)

3. Ethiopië, Gurage (links: 16 x 17,5 x 10 cm; rechts: 13 x 15,5 x 12,5 cm)

4. Ethiopië, Oromo? (links: 17 x 18 x 6 cm; rechts: 17 x 20 x 6 cm)

5. Ethiopië, Kambatta (links: 15 x 16 x 5 cm; rechts: 19 x 20 x 6,5 cm)

6. Ethiopië, Oromo? (links: 17 x 17 x 5,5 cm; rechts: 17 x 16,5 x 5,5 cm)

7. Ethiopië, Kunama? (16 x 21 x 6 cm)

8. Ethiopië, Oromo/Arsi (links: 13 x 16 x 4,5 cm; rechts: 14 x 16 x 4,5 cm)

we bijvoorbeeld bij één van de typen die voorkomen bij de Afar (Ethiopië): vervaardigd uit extreem licht hout, speels, maar functioneel en met veel ruimte in de individuele vormgeving (*afb. 1*). Met name aan het middendeel is veel aandacht besteed. De basis is veel eenvormiger en verbeeldt vaak de voet van een kameel - een soort hommage aan het dier dat de nomadische levenswijze in een voor de mens vijandige omgeving mogelijk maakte. Zelfs als er geen historisch ontwikkelingsreeks kan worden aangetoond, is de gelijkenis van dit type hoofdsteun met die uit het oude Egypte zo duidelijk, dat dit niet op toeval kan berusten (Falgayrettes, 1989). Het gaat dus om een oude vorm, niet om een vorm die evolutionair bezien als vroeg of zelfs oorspronkelijk kan worden beschouwd. Reeds de Egyptische hoofdsteunen moeten duizenden jaren geleden een lange ontwikkeling hebben doorgemaakt. Primitieve, in de zin van oorspronkelijke, hoofdsteunen moeten er anders uitgezien hebben. Het is te verwachten dat het vormen zijn die gebaseerd zijn op vormen die in de natuur beschikbaar zijn zoals een steen of een stuk hout. Zelfs vandaag de dag is een dergelijk archaische model nog in gebruik: een simpel blok hout waarvan de zijanten en hoeken zijn afgerond en glad gemaakt (*afb. 2*) (Van der Stappen, 1996)*.

Blokvormige hoofdsteunen

De blokvormige hoofdsteunen van de Gurage uit Ethiopië (*afb. 3*) kan men als een verdere ontwikkeling van deze eenvoudige blokvorm zien. Ze komen voor in verschillende dikten, met of zonder voet, met als onderscheidende vernieuwing het concave bovenvlak.

Deze rechttoe-rechtaan vorm heeft meer potentieel in zich dan men zou vermoeden. De vorm van het blok kan veranderen, doorboord en/of versierd worden. Het blok kan dunner zijn gemaakt, zodat het bovenoppervlak en/of de voet breder zijn dan het middendeel. Aan dat middendeel kan men weer een specifieke vorm geven (*afb. 4*). Al deze afgeleide vormen maken de hoofdsteun lichter en handza-

Het is in het algemeen niet ongewoon dat oudere vormen behouden blijven, ook als er al nieuwere in gebruik zijn. Dit is ook in het westen het geval, hetgeen we ons zelden bewust zijn. Een voorbeeld: een rok is een oudere vorm dan de broek. Een evolutie - een voortgaande ontwikkeling - hoeft in zijn culturele context niet noodzakelijkerwijs met een hogere ontwikkeling samen te gaan.

mer, maar welke visie er aan de vormgeving ten grondslag ligt, blijft ons buitenstaanders onduidelijk. Zelfs degenen die de hoofdsteun gebruiken, weten dit vaak niet.

Hoofdsteunen van de Kambatta

Is het middendeel voorzien van ornamentatie en diverse onderbrekingen, dan ontstaat er een type dat in het algemeen aan de Kambatta wordt toegeschreven, maar dat ook bij buurvolkeren wordt aangetroffen (*afb. 5*). Er zijn zelfs tussenvormen die een link vormen tussen het blokvormige en het Egyptische type (*afb. 6*).

Eenvoudiger varianten van dit type, hetzij compact dan wel met gaten zijn - in elk geval in onze beleving - juist door hun eenvoud zeer bekoorlijk. Ze laten net als Egyptische hoofdsteunen een verdeling in drie delen zien. Vooral wat betreft kracht en vorm van het middendeel kennen we talrijke varianten (*afb. 7, 8*).

Het is niet onaannemelijk dat uit een soortgelijke vorm het Egyptische type ontstaan zou kunnen zijn. Door extreme reducering van het middelste deel ontstaat namelijk een zuil. Sommige exemplaren laten een aanzet daartoe zien (*afb. 8*). Reeds in het blokvormige type met voet kan men het begin van een dergelijke ontwikkeling vermoeden. Historische, feitelijke bewijzen zijn er echter niet. Maar dat de Egyptische hoofdsteunen uit het 'niets' zouden zijn ontstaan, is ondenkbaar.

Van een aantal hoofdsteunen is, zonder daarover te hoeven speculeren, de oorsprong duidelijk. Als men ze beziet, is onmiddellijk duidelijk dat het hier om een tak met zijtakken gaat. De tak is zodanig bewerkt, dat aan een zijde een vlak oppervlak ontstaat waarop het hoofd kan rusten. De zijtakken zijn zodanig ingekort dat er poten, doorgaans drie, ontstaan. Een in de natuur ontstane vorm wordt dus geadopteerd en aangepast aan het gebruiksdoel.

Het maken van zo'n hoofdsteun kan echter in een overwegend animistische samenleving - ook voor de velen die zeggen christen of moslim te zijn - geen puur technische klus zijn. Als de natuur in al zijn facetten als bezield wordt ervaren, dan moet ook het maken van zo'n 'natuurlijke' hoofdsteun als iets sacraals worden

* In Van der Stappen 1996 vindt men, voor zover de auteur weet, de enige afbeelding van het hier afgebeelde type. Waarschijnlijk veronachtzaamd vanwege zijn eenvoud en onopvallendheid.

ervaren. Een hoofdsteun, die gezien wordt als een verlengstuk van het lichaam (Nettleton, 1989)*, is niet alleen zelf een stuk natuur, maar ook een medium dat het contact vormt tussen de natuur en het bovennatuurlijke. Waarschijnlijk is zo'n steun uitermate geschikt om de verbinding tot stand te brengen tussen de in Afrika nooit duidelijk gescheiden 'sferen'.

Dit type hoofdsteun is opmerkelijk wijd verbreid: van Soedan tot tenminste Kenia en Uganda. Het is daarom moeilijk ze te oormerken als afkomstig van een bepaalde stam of gebied bijvoorbeeld op grond van verschillen in afmeting.

Talrijke vormen komen voor: bijna vierkante exemplaren (afb. 9), lange exemplaren met een groot oppervlak voor het hoofd en verhoudingsgewijs korte poten (afb. 10), maar ook een hoog model met lange poten en een klein oppervlak aan de bovenzijde (afb. 11). Een extreem voorbeeld vormen de hoofdsteunen met een klein bovenzvlak met slechts twee poten, alsof het stelten zijn (afb. 12). Vanzelfsprekend is onder dergelijke omstandigheden een werkelijk ontspannen uitrusten niet denkbaar. Maar zelfs deze steun is specifiek afgestemd op de gebruiker, in dit geval op de levenswijze van nomaden: alleen als hij niet in diepe slaap valt, kan een herder zijn taak bij de kudde vervullen. Zelfs bij de schijnbaar volledig aan de natuur ontleende steunen heeft niet elke vormvariant een functionele betekenis. Vele hoofdsteunen van de Samburu, een nomadenvolk in Kenia, laten onder het bovenzvlak aan één zijde een welving zien, die duidelijk geen functionele betekenis heeft. Een associatie met de contouren van borst en buik van een rund ligt voor de hand, immers het is dit dier waarmee dit volk nauw verbonden is en dat vooral staat voor welstand en prestige (afb. 13). Eenzelfde detail, maar subtieler vormgegeven, ziet men bij een hoofdsteun uit een veel meer noordelijk gelegen gebied (mogelijk een aanwijzing voor de migratie van deze bevolkingsgroep). Het oorspronkelijke stuk hout is dusdanig bewerkt, dat men

Los van het verschil in persoonlijke smaak, lijkt het erop dat in de Afrikaanse esthetica schoonheid de facto gelijk gesteld wordt met het goede en praktische. Aan de algehele vorm van een object wordt relatief weinig aandacht besteed, van groter belang zijn de details. Zo is van de Pokot bekend dat ze grote waarde hechten aan de glans en de door snijwerk aangebrachte motieven of het patroon van inlegwerk (Dewey, 1993). Aldus bezien zijn veel van de hier getoonde hoofdsteunen niet zeer fraai.

zich amper realiseert dat hij gemaakt is uit een tak met zijtakken (afb. 14). Een verdere verfijning van dit type vindt men bij de Dinka en andere nomadenvolkeren in Soedan. Vormelementen van rund en paard worden op zodanige wijze geïntegreerd dat ogenschijnlijk iets geheel nieuws ontstaat. Er is nauwelijks iets wat ons aan de natuurvorm herinnert die aan deze hoofdsteun, die zonder twijfel ook een statussymbool is, ten grondslag ligt (afb. 15, 16).

Kleine sculpturen

Objecten zoals deze zijn fraai door hun elementaire vormgeving. Voor Afrikanen zijn het gebruiksvoorwerpen, voor ons zijn het kleine sculpturen die ons bovendien een, zij het vluchtige, blik gunnen in een ons onbekende wereld. Een wereld die er waarschijnlijk binnen afzienbare tijd niet meer zal zijn. Het leven in vele delen van Afrika gaat nog op de traditionele manier, maar traditie en evolutie sluiten elkaar niet uit, ook niet in Afrika. Juist daarvan getuigt de vormenrijkdom aan hoofdsteunen die hier – ook al beperken wij ons tot Oost-Afrika – slechts aangestipt kan worden. Reeds lang hebben begaafde handwerkslieden juist daarin uitgeblonken dat ze zowel traditioneel als innovatief zijn, dat ze het vertrouwde met het nieuwe kunnen verbinden. Veranderingen voltrekken zich doorgaans onmerkbaar, in kleine stapjes. Maar de veranderende wereld bracht en brengt een scala aan vormen voort: telkens weer een nieuw design.

Behalve de foto van de Elbore en de Egyptische hoofdsteun zijn alle foto's van de auteur. Het artikel is eerder verschenen in *Kunst & Kontext* 7, 2014

Bronnen

- Dewey, W.J. (1993). *Sleeping beauties: The Jerome L. Joss Collection of African Headrests at UCLA*. Los Angeles: Fowler Museum of Cultural History, University of California
- Falgayrettes, C. (1989). *Supports de Rêves*. Paris: Fondation Dapper
- Nettleton, A. (2007). *African Dream Machines: Style, Identity and Meaning of Headrests*. Johannesburg: Wits University Press
- Poncini Ricoveri, M.C. (2000) in: Zekaria, A. (ed.). *Ethiopian Pillows*. Addis Abeba University Press
- Sieber, R. (1980). *African Furniture & Household objects*. Bloomington: Indiana University Press
- Van der Stappen, X. (1996). *Aethiopia, objects d'Ethiopie*. Tervuren: Musée Royal de l'Afrique Centrale

* Nettleton noemt hoofdsteunen, 'as extension of the body' in een andere samenhang. Het hier geopperde specifiek animistische aspect van dit type hoofdsteun wordt, voor zover ik weet tot nu toe niet expliciet in de literatuur genoemd (het ontbreekt wat betreft dit en andere aspecten aan veldonderzoek).

9. Kenia, Samburu? (links: 12 x 20 x 12 cm;
rechts: 11,5 x 15 x 14 cm)

10. Kenia, Rendille? (voor: 12 x 26 x 11 cm; achter: 10 x 42 x 22 cm)

11. links: Kenia, Turkana?
(15 x 19 x 16 cm);
rechts: Ethiopië, Afar?
(13 x 11,5 x 14 cm)

12. Kenia/regio Marakwet,
met leren handvat
(14,5 x 11 x 4 cm)

13. Kenia, Samburu
(13,5 x 23 x 15 cm)

14. Zuid Soedan, Shilluk, met aluminium ring
(15 x 26 x 18 cm)

15. Zuid Soedan, Nuer (16 x 40 x 19 cm)

16. Zuid Soedan, Dinka (10 x 40 x 9,5 cm)